

ЗА ДУМАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Мария Костова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В статията се разглежда етимологията на думата цивилизация и смисълът на понятията за гражданин и гражданство. Коментира се използваният от П. Гримал термин „цивизъм“, който няма нищо общо с „патриотизма“ на гърците. На фона на историческата картина, изобразяваща развитието на античното римско общество, се прави връзка и с други термини и понятия в латинския език, които са изразявали идеята за грижата на един съгражданин към друг.

Keywords: *civis, consul, patronus, advocatus, res publica*

Цивилизация е термин, който звучи почти еднакво на всички европейски езици. Това е така, защото голям брой думи, и особено тези от областта на хуманитаристиката, произлизат или са създадени върху основата на латинския език, който в Античността се е превърнал в световен език, а през цялото Средновековие и Възраждането е бил език на науката, църквата и дипломатията.

Какво знаем за смисъла и значението, влагано от древните римляни в думите *цивилис (civilis)* и *цивис (civis)*? Превеждаме ги с прилагателното *граждански* и съществителното *гражданин*. Сякаш интерпретацията спира дотук. Сякаш нямаме какво повече да добавим освен сравнението, че съвременният гражданин се смята за далеч по-напреднал в опознаването на света, в който живее и който гради. Съвременният гражданин се смята и за създател на идеята за гражданско общество. Но дали това е така? Дали древните не са ни „изпреварили“ отново?

И днес учените и специалистите лингвисти не престават да изследват и да се интересуват от това как античните хора и общества са виждали и оценявали света около себе си. Информация за тяхното светоусещане ние черпим както от изследванията на запазеното от материалната им култура, така и чрез тълкуване на думите и езика, на който те са общували.

В етимологичните речници на латинския език лексемата *civis* се представя с много стар индоевропейски корен – *ḱéw-/ heīw-/ hīw-*, който се открива и в германските, и в славянските езици¹⁾. Неговата семантика отначало е била свързана със семейните отношения. В стария високонемски този корен е пос-

лужил за създаване на думите за съпруг и съпруга. В англо-саксонски предава идеята за семейство. В славянските езици коренът получава едно разширение –*m* и така се стига до форми като *šeimá*, *sěmĭja*, т.е. семейство, фамилия²⁾. Когато римляните е трябвало да назоват членовете на общността, която установяват, прибегнали до термина **civis** и му придали по-широки семантични граници, т.е. вместо членовете на семейството те започнали да наричат с **civis** членовете на своята общност или жителите на своя град. Известният френски лингвист Бенвенист, на когото дължим този анализ, е достигнал в изследванията си до заключението, че думата **civis** не е означавала просто *гражданин* в съвременния смисъл, а по-скоро *съгражданин*, с всичко това, което включват едни взаимоотношения със задължения и солидарност, аналогични на отношенията между братя или братовчеди, произхождащи от един и същи родоначалник³⁾. Този аспект на понятието, изглежда, е бил развит още в стареоиндийския език (санскрит), защото прилагателното **çévaḥ** на санскрит е от същия корен както **civis** и означава *приятелски*⁴⁾. Според Бенвенист в латинския език **civis** е термин за предаване на смисъла за *другарство по местоживее и политически права*.

И така още в дълбоката древност римляните са разбрали важноста на гражданската общност и това е било отразено в езика им, защото главното качество на езика е неговата социалност. Всички са изпитвали и утвърждавали взаимното чувство на подкрепа и закрила. На бойното поле всеки римлянин е имал задължението да спаси своя съгражданин в опасност и когато е успява да стори това, той е получавал **corona civica** – венец за изпълнен граждански дълг. На спасения не се е гледало като на задължен на своя спасител, а сякаш е ставал негов син⁵⁾.

Пиер Гримал – друг голям изследовател на античната цивилизация, който използва термина „цивизъм“, пише, че в римската история има многобройни примери, които свидетелстват за този дух на римляните – за преданост, благородство, признателност и справедливост. Според него цивилизмът на римляните няма нищо общо с патриотизма на гърците⁶⁾. Доказва го и латинският език. Дума за патриотизъм и патриот (гр. πατριώτης) в латински няма. Предава се описателно с *amor patriae*, *pietas erga patriam* etc. Всички институции на Рим потвърждават, че **civis** е нещо различно от **патриώτης**.

През VI в. пр.Хр. римляните прогонват последния цар Тарквиний, получил прозвището *Superbus*, което в нашата историческа литература се предава с Горди, т.е. Тарквиний Горди, въпреки че по-правилно би било да се предава с Тарквиний Надменния или Тарквиний Суперб, защото погазил всякакви морални и правни норми. След това започва продължителен период в развитието на Рим, при който се поставя началото на институцията, наречена консулат (**consulatus**). Заради Тарквиний римляните намразили думата „цар“, както пише Цицерон в съчинението си „За държавата“, и възприели думата **consul**,

която има един и същи корен с глагола *consulere*, означаващ *съветвам, грижа се за някого*⁷⁾. Известно е от съчиненията на римските историци, че за консулите, макар и носители на висшата гражданска и военна власт, е било обичайно да взимат решенията си със съвета и одобрението на римския сенат.

Цивизмът на римляните се разкрива в много правни понятия както в публичната, така и в частноправната сфера, където етимологията на правните термини е най-красноречива. Думите **iudex, iurisdictio** съдържат два корена – на *ius* (*право*) и *dicere* (*казвам*), т.е. *iudex* е този, *който казва правото*, а *iurisdictio* – *казване на правото*. За установяването на правдата за първи път в световната история римляните създават съдебната институция с участието на държавни служители и на граждани, която всъщност е била израз на загрижеността на римските граждани за мирното уреждане на техните спорове. Известно е още, че в края на II в. пр.Хр. в Рим се утвърждава и институтът на съдебното представителство. Законните представители на недееспособни лица са били **tutor, curator, defensor**. В превод тези думи означават съответно – *който пази, закриля (настойник)*, *който се грижи, надзирава (попечител)* и *който защитава (застъпник)*. Друга категория съдебен представител е тази на **procurator**-а, т.е. *който управлява, завежда, грижи се и води делата на някого (пълномощник)*. Терминът прокурор и в своя съвременен смисъл и употреба е запазил основното значение на латинския глагол *procurare* – *грижа се за нечий интерес*. Думата адвокат (**advocatus**) има подобна семантика и в превод означава *повикан, призван на помощ*. Той е бил човекът, запознат с правилата в съдопроизводството, който е помагал на страните да защитят своите позиции. И действително, всички тези думи са обединени от един общ смисъл – грижа и защита на съгражданин. И още една подробност – тази грижа и защита дълго време са се оказвали на добра воля и без възнаграждение. Катон Цензорът (234 – 149 г.пр.Хр.) например се е ангажирал в много процеси през целия си живот, а и също толкова пъти е бил защитаван. *Чуден начин да докажеш своята грижа за съгражданин!*, възкликва Гримал⁸⁾. Целта на един процес обаче не е била защита на съгражданин на всяка цена, а съблюдаването на правото на колективността и възпрепятстване отнемането на това, което принадлежи на римските граждани. В един от най-големите съдебни процеси в Античността (70 г.пр.Хр.) – процеса срещу Верес, римския наместник на Сицилия, младият още Цицерон по молба на сицилийците се явява пред съда в тяхна защита. Едновременно той е и обвинител на своя съгражданин Верес, прочул се с чудовищни злоупотреби по време на мандата си като наместник. В речта си срещу Верес Цицерон припомня за казуса на проконсула Гай Катон, който независимо от положението си е бил осъден за незаконни превози, понеже, по думите на Цицерон, е *имало severa iudicia (строги съдилища)*⁹⁾. В този процес се вижда как гражданският дух на римляните се е отличавал с още по-голяма ценност, а именно липсата на агресивен патриотизъм и застъп-

ничество, познати, за съжаление, на модерното общество. Над *братството*, над *съгражданството* се издига изискването за справедливост, което не признава държавни и съдружнически граници. Всъщност тези и други подобни примери според Гримал трябва да виждаме в историята на древния Рим, за да ни служат като модели в нашия съвременен свят¹⁰⁾.

Основателно би възникнал въпросът как в едно общество, в което е съществувало робство векове наред, е възможно да се говори за загриженост и справедливост между неговите членове. За робовладението в Рим трябва да се признае, че съществували известни превратни представи, идещи от идеологическите нагласи в предишната т.нар. социалистическа наука. От изворите е известно, че отначало робството в римската държава е имало патриархален характер. Робите, които са били от покорените жители на съседни на Рим градове, работели заедно със своя господар на полето и в стопанството и всички били членове на една *familia*. Това личи и от латинския език, където има съществително **famulus** със значението *роб*. Според лингвистите думата е заета в латински от друг италиански език – оскийски¹¹⁾. От *famulus* произлиза съществителното *familia*, което в самото начало означавало робите, а след това робите и членовете на господарското семейство. С корена на глагола *servire* пък е свързана думата *servus* със значение на *слуга и роб*, която изместила *famulus*. В римската литература са отразени много случаи на проявена жестокост спрямо робите, за техните въстания, но знаем и за римски закони, с които се е забранявало жестоко отношение към робите. Знаем още, че в някои случаи робът е заемал положението на приятел и ценен сътрудник на своя господар. Добре известен е Тирон – робът на Цицерон, благодарение на когото днес имаме голяма част от съчиненията на Марк Тулий. Запазени са немалко текстове, които свидетелстват за установени норми за освобождаване на роби, а в края на I в. пр. Хр. и началото на I в. сл. Хр. са ставали масови освобождавания. И тук трябва да бъде споменат институтът на **патроната**. Патрон се е наричал бившият господар на освободения роб, който е продължавал да бъде свързан с него, превръщайки се в негов клиент, както за да извършва определени услуги на своя патрон, така и за да получава някаква грижа, в случай че е бил затруднен. Ето защо терминът идва от думата *pater* (*баща*), а не от *dominus* (*господар*). Патронатът е бил практикуван още от най-старо време, когато пришълци и безправни хора получавали покровителството на някой римски гражданин. Патронът понякога е давал на своя клиент недвижим имот като *prædium* и с течение на времето клиентът е могъл да стане и собственик.

Друга форма на загриженост и покровителство на съгражданин е **мecenатството**, съществуваща и днес. Тя е получила началото и името си от дейността на известния и състоятелен римлянин Гай Цилний Мecenат. Той става прочут с подкрепата си за творци в областта на изкуството и литературата, като например едни от най-големите римски поети – Вергилий и Хораций.

В съчиненията на мнозина от римските автори намираме отразени и недоволството и разочарованието от развалянето и унищожаването (**corruptere**) на гражданския дух и загриженост за общите интереси. На поета Ений (III – II в.пр.Хр.) принадлежи известната фраза: **moribus antiquis res stat Romana virisque** – *древните нрави и достойните хора са опората на римската държава*. По-късно Цицерон, Салустий, Тацит припомнят със съжаление думите на Ений, защото според тях Рим няма вече такава опора. За интерпретацията на стиха заслужава внимание думата *virī* – *мъжете*, или както е в превода *достойните хора*. *Vir* се обяснява с производната лексема **virtus**, която означава *мъжество, храброст, геройство*, но тъй като тези качества са били най-важните добродетели, то думата постепенно се натоварва и със значенията *доблест, добродетел, достойнство*. Това значи, че *virī* в стиха на Ений трябва да се тълкува именно като *достойните мъже или хора*, които имат смелостта да носят древния граждански дух, които могат да бъдат *cives*. Ето защо по-късните автори се позовават на Ений и изразяват разочарованието си от това, че доблестта, достойнството, загрижеността, че *цивизмът* на римляните се загубва и на негово място закономерно се настанява корупцията.

От *civis* е образувано съществителното **civitas**, което в зависимост от контекста може да се предава на български с *гражданство, община, град, държава*. Така заедно с **res publica** римляните са изработили два превъзходни термина за държава. Единият – *civitas* – визира държавата (*constitutio populi*) като гражданска общност, която е организирана на принципа на загрижеността и взаимопомощта между съгражданите, а другият – *res publica*, изразява принципа на върховенството на закона и обществения интерес.

Днес обяснението в речниците на думата **цивилизация** може би трябва да се добави, че това е не само *степен на развитие на материалната и духовната култура на определена общественно-икономическа формация*, а такава степен, при която **общественият интерес се превръща в лично дело и гражданска отговорност на всеки член от обществото, за да може то да се определя като гражданско общество**.

БЕЛЕЖКИ

1. Ernout, A. et A. Meillet. Dictionnaire étymologique de la langue Latin. Paris, 1932, s.v. civis, p.185.
2. ibidem.
3. Benveniste, E. Le vocabulaire des institutions indo-européennes, II, Paris, 1969, p.367.
4. Ernout, A. et A. Meillet. ibidem.
5. Smith, W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities John Murray, London, 1875.

6. Grimal, P. Latins ou Romains? In: LA LATINITÉ, hier, aujourd'hui, demain, Actes du Congrès international, Avignon – mai 1978, p. 43.
7. Marci Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, 1909–1923, Lipsiae, in aedibus Teubneri, I.II,31,53.
8. Grimal, P. Op.cit. p. 46.
9. Ciceronis In Verrem, II, 4.
10. Grimal, P. Op.cit. p. 47.
11. Daremberg – Saglio. *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*. Paris, 1873.

ON THE WORD CIVILIZATION

Abstract. This article explores the etymology of the word “civilization” and the meaning of the concepts for citizen and citizenship. There is also a commentary for the term “civism”, used by P. Grimal, which has no relation to the “patriotism” of the Greeks. Having as a historical background the progress of the ancient roman society, a relation is identified with other Latin terms and concepts that expressed the idea of the solicitude of one fellow-citizen towards another.

✉ **Prof. Dr. Maria Kostova**
Sofia University
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: kostova.maria@abv.bg